

Maria Cieśla

<https://orcid.org/0000-0002-2595-1553>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Metryka Litewska jako źródło do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku

Zarys treści

W artykule przybliżono zagadnienie przydatności Metryki Litewskiej do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. Podstawą wywodów są akta z lat 1632–1764. Analizie poddane zostały księgi wpisów oraz sądowe. W Metryce Litewskiej zachowany jest bogaty zbiór przywilejów dla gmin żydowskich w miastach królewskich oraz akta wielu procesów między Żydami a chrześcijanami, prowadzonych przed sądami asesorskimi i relacyjnymi. Materiał ten może być podstawą do badań pozycji prawnej i struktury zawodowej Żydów, a także pól konfliktów z chrześcijanami.

Abstract

The article presents the usefulness of the Lithuanian Metrica for the research on the history of Jews in the Grand Duchy of Lithuania. The study was based on records spanning the period between 1632 and 1764, and an analysis of the books of entries and court registers was made. There is in the Lithuanian Metrica a rich collection of privilege charters issued for Jewish communities of royal towns together with records of numerous lawsuits between Jewish and Christian people before assessorial and relational courts. The material gathered could form a basis for research into the legal situation, occupational structure, and conflicts between Jews and Christians.

Słowa kluczowe: Metryka Litewska, Żydzi w Wielkim Księstwie Litewskim, stosunki żydowsko-chrześcijańskie

Keywords: Lithuanian Metrica, Jews in the Grand Duchy of Lithuania, Jewish-Christian relations

Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej cieszą się od lat zainteresowaniem historyków. Ożywienie badań spowodowało odkrycie wielu nowych, do tej pory niewykorzystywanych źródeł. Historycy zajmujący się problematyką żydowską od lat coraz chętniej sięgają do materiałów zewnętrznych, wytworzonych przez

chrześcijan¹. Od początku lat 90. minionego wieku niesłabnącym zainteresowaniem badaczy, szczególnie izraelskich oraz amerykańskich, cieszą się archiwa magnackie. Konsekwencją tej tendencji jest to, że w najnowszych pracach opisywane są zagadnienia związane z funkcjonowaniem Żydów w dobrach prywatnych, przede wszystkim z ich działalnością gospodarczą². Mniej popularne, przez co też słabiej opracowane, są tematy dotyczące dziejów Żydów w miastach królewskich, ich roli na dworze oraz funkcjonowania w ramach centralnych instytucji dawnej Rzeczypospolitej³. Wynika to z faktu, że źródła wytworzone przez centralne organy państwowe są rzadziej wykorzystywane.

Konstatacja ta dotyczy przede wszystkim Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴. W badaniach nad jego historią wśród dokumentów wytworzonych przez centralne władze państwowe podstawowe znaczenie ma Metryka Litewska, zawierająca większość zachowanych źródeł tego typu⁵. Najważniejszą część zespołu stanowią

¹ A. Teller, *Polish-Jewish Relations. Historical Research and Social Significance. On the Legacy of Jacob Goldberg*, „Studia Judaica” 15, 2012, nr 1–2, s. 27–48.

² M. Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, tłum. W. Tyszka, Warszawa 2005 (ang. wersja: *The Lord's Jews Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*, Cambridge (Mass.) 1990; A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002; A. Teller, *Money, Power and Influence in Eighteenth-Century Lithuania. The Jews on the Radziwiłł Estates*, Stanford (Calif.) 2016.

³ Historia Żydów w największych miastach królewskich dawnej Rzeczypospolitej była intensywnie badana w pierwszej połowie XX w., jeszcze przed II wojną światową powstały monografie najważniejszych ośrodków. Choć większość przedwojennych prac wymagałaby dzisiaj rewizji, praktycznie nie ma nowych badań dotyczących tych zagadnień. Wśród najważniejszych monografii gmin żydowskich w miastach królewskich należy wymienić: M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1–2, Kraków 1931–1936; *idem*, *Żydowskie miasto w Lublinie*, tłum. J. Doktor, Lublin 1991; dla WKL zob.: I. Klauzner, *תולדות הקהל העברית ביילנה הלק רישון* [Dzieje gminy żydowskiej w Wilnie], Wilna 1938; *idem*, *יילנה בתקופת הגאון* [Wilno w epoce Gaona], Jeruszałaim 1942; M. Nadav, *The Jews of Pińsk, 1506 to 1880*, wyd. M.J. Mirski, M. Rosman, tłum. M. Rosman, F. Tropper, Stanford (Calif.) 2008 (pierwsze wydanie pracy Mordechaja Nadava w wersji hebrajskiej ukazało się w 1964 r.).

⁴ Metryka Koronna była szeroko wykorzystywana w badaniach żydowskich, dokumenty dotyczące Żydów doczekały się nawet publikacji; por.: M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. 1: *Czasy saskie (1697–1763)*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta (1764–1795)*, cz. 1: 1764–1779, cz. 2: 1780–1794, Wrocław 1984–1988; J. Morgenstern, *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574–1586)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1963, nr 3–4(47–48), s. 113–129; *eadem*, *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1588–1632)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1964, nr 3(51), s. 59–78; *eadem*, *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1633–1660)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 2(58), s. 107–150; *eadem*, *Regesty dokumentów Metryki Koronnej i Sigillat do historii Żydów w Polsce (1660–1668)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1968, nr 3(67) s. 67–108; *eadem*, *Regesty dokumentów Metryki Koronnej i Sigillat do historii Żydów w Polsce (1669–1696)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1969, nr 1(69), s. 71–109.

⁵ Pewna część pozostałych dokumentów centralnych Wielkiego Księstwa Litewskiego zachowała się w Warszawskim Archiwum Radziwiłłowskim.

dokumenty wytwarzane w litewskich kancelariach: wielkiej (pozostające w gestii kanclerza) oraz mniejszej (w zarządzie podkanclerzego) od połowy XV do końca XVIII w., czyli tzw. księgi wpisów. Do zespołu zaliczamy także księgi sądowe, przede wszystkim asesorii litewskiej, oraz księgi lustracji dóbr, rejestry wojskowe i skarbowe. Aktualnie zasób Metryki Litewskiej przechowywany jest w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie jako zespół (fond) 389, liczący 586 jednostek oraz 25 ksiąg poselskich. Cały zbiór jest także dostępny w postaci mikrofilmów w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie oraz w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku⁶. Bogactwo i różnorodność dokumentów powoduje, że Metryka Litewska jest zbiorem unikatowym, niemającym chyba swojego odpowiednika w Koronie⁷.

Zespół ten zawiera również wiele dokumentów, które można wykorzystać w badaniach nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim, co więcej, duża część z nich dotyczy zagadnień słabo opracowanych. Dla historyków interesujących się dziejami Żydów litewskich istotne są przede wszystkim księgi wpisów oraz sądowe, w mniejszym stopniu przydatne są rejestry wojskowe, lustracje czy akta poselstw. Pomimo bogactwa i różnorodności materiałów historycy badający dzieje Żydów w Wielkim Księstwie sięgali do tego zespołu sporadycznie. Z dokumentów Metryki Litewskiej korzystał w połowie XIX w. Siergiej Bierszadzski, autor pierwszego i – jak dotychczas – jedyne monograficznego opracowania historii Żydów w Wielkim Księstwie, które ukazało się drukiem w 1883 r.⁸ Pojedyncze dokumenty opublikowano w edycji akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej, której dwa tomy – 28 i 29 – poświęcono historii Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim⁹. Ostatnio niektóre przywileje zostały ogłoszone drukiem w litewskiej serii wydawniczej przybliżającej historię miast¹⁰. Zdecydowanie rzadziej do źródeł tych sięgali współcześni badacze. Kilka siedemnastowiecznych przywilejów wykorzystała Jurgita Šiaučiuonaitė-Verbickienė¹¹. Nieliczne dokumenty pochodzące

⁶ Pojedyncze księgi Metryki Litewskiej zachowały się także w AGAD oraz w dziale rękopisów BCz; nt. ML oraz miejsc jej przechowywania por. P. Kennedy Grimsted, *The „Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory*, Cambridge (Mass.) 1984.

⁷ K. Pietkiewicz, *Nowa edycja Metryki Litewskiej*, „Lituanio-Slavica Posnaniensa” 7, 1995, s. 133–153.

⁸ С.А. Бершадский, *Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии*, С. Петербург 1883; *idem*, *Документы и регесты к истории литовских Евреев*, t. 1–3, С. Петербург 1882.

⁹ *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*, t. 28, 29, Вильна 1901, 1902.

¹⁰ *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai* wydawane sukcesywnie od 1991 r. Dokumenty z ML dotyczące Żydów znalazły się w tomach 2 (*Kretinga, Skuodas, Šiauliai, Šventoji, Varniai, Veliuona, Viekšniai, Virbalis, Vladislavovas*, wyd. A. Tyla, D. Žygelis, Vilnius 1997) i 8 (*Lazdijai, Simnas*, wyd. J. Drungilas, Vilnius 2013).

¹¹ J. Šiaučiuonaitė-Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*, Vilnius 2009.

z Metryki przywołała także Anna Michałowska-Mycielska w swojej najnowszej pracy poświęconej Waadowi litewskiemu¹².

W niniejszym artykule rozważę kwestię przydatności Metryki Litewskiej do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie. Podstawą wywodów są akta z lat 1632–1764. Przeanalizowałam księgi wpisów oraz sądowe. Pominęłam jedynie banicje, ponieważ najczęściej były one ogłaszane wskutek procesów sądowych, których protokoły zachowały się również w aktach Metryki. W artykule omówię najważniejsze rodzaje dokumentów dotyczących Żydów, znajdujących się w tych aktach Metryki Litewskiej oraz zwrócę uwagę na możliwości ich wykorzystania w badaniach nad historią Żydów Litwy historycznej¹³.

Księgi wpisów

Księgi wpisów Metryki Litewskiej zawierają dwa podstawowe rodzaje dokumentów: po pierwsze są to akty prawne wydawane z kancelarii litewskiej, po drugie zaś dokumenty prywatne, które były wpisywane do Metryki w celu uwierzytelnienia. W obydwu grupach można odnaleźć wiele materiałów dotyczących Żydów.

Wśród dokumentów pochodzących z kancelarii królewskiej wymienić należy pokaźny zbiór przywilejów wydawanych kahałom. Są to przede wszystkim dokumenty dotyczące całej litewskiej wspólnoty żydowskiej, czyli prawa generalne potwierdzone przez kolejnych władców. Komplet tych przywilejów pokazuje zmiany i uzupełnienia wprowadzane przez kolejnych wielkich książąt litewskich¹⁴. Przywileje te mogą stanowić podstawę do analizy sytuacji prawnej, ekonomicznej oraz czynników kształtujących strukturę zawodową Żydów litewskich. Ilustrują także stosunek do nich poszczególnych władców.

W grupie tej można odnaleźć także dokumenty nieco mniej typowe. Wśród nich szczególnie interesujący wydaje się przywilej wydany na prośbę Żydów wileńskich w 1647 r., zakazujący chrześcijanom osadnictwa na terenie tamtejszej dzielnicy żydowskiej. Kilka lat po wystawieniu stał się on integralną częścią przywileju generalnego Żydów litewskich, obowiązywał na terenie całego państwa¹⁵. Ciekawy jest także dokument potwierdzający funkcjonowanie Waadu litewskiego wydany przez Władysława IV w 1646 r., dowiadujemy się z niego,

¹² A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014.

¹³ W przypisach podaję odnośniki do przykładowych dokumentów ML, nie należy jednak uznawać tego za kompletną listę dokumentów ML dotyczących Żydów.

¹⁴ Przywileje generalne Żydów litewskich są znane z wcześniejszych publikacji; por. *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*, t. 5, Вильна 1871, s. 300 n. Poszczególne konfirmacje przywileju generalnego zapisane w: ML 123, ML 160.

¹⁵ ML 119, „Deklaracja Żydów WKsL od strony chrześcijan”, 31 XII 1646 r.

że władze chrześcijańskie zgadzały się nie tylko na działalność skarbową, ale też potwierdzały kompetencje sądownicze tego gremium¹⁶.

Druga, większa grupa dokumentów w księgach wpisów Metryki to przywileje wydawane dla poszczególnych gmin znajdujących się w miastach i miasteczkach królewskich¹⁷. W przejrzanym zespole dokumentów tego typu jest ponad sto¹⁸. W wielu wypadkach mamy do czynienia z kolejnymi potwierdzeniami i redakcjami tego samego aktu. Część z nich była wcześniej publikowana, większość jednak do tej pory nie była znana badaczom¹⁹. Szczególnie interesujące są przywileje dla gmin znajdujących się w miasteczkach na terenie dóbr królewskich. Choć duża część Żydów litewskich mieszkała właśnie w małych ośrodkach, ich

¹⁶ ML 119, „Pozwolenie Żydom na zjazdy i zgromadzenia”, 31 XII 1646; nt. funkcjonowania Waad Medinat Lite por. A. Michałowska-Mycielska, *op. cit.*

¹⁷ Koronne przywileje tego typu były publikowane; por. *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, t. 1–3, wyd. J. Goldberg, Jerusalem 1985–2001; tam także obszernie omówienie znaczenia tego rodzaju dokumentów dla badań żydowskich.

¹⁸ Przykładowe przywileje dla gmin zapisane w księgach wpisów ML w latach 1632–1764: Słonim, 10 III 1635 r. (ML 111); Lipsk, 16 X 1643 r. (ML 114); Połock, 9 III 1633 r. (ML 106), 8 IV 1689 r. (ML 141); Mścibów, 8 I 1639 r. (ML 113), 31 I 1699 r. (ML 149); Czerechów, 27 III 1648 r. (ML 127), 21 IX 1721 r. (ML 152); Radoszkowice, 9 III 1633 r. (ML 106); Orsza, 18 III 1633 r. (ML 106), b.d. (ML 150); Ostryna, 11 X 1641 r. (ML 118); Nowogródek, 7 VII 1633 r. (ML 110), 12 X 1641 r. (ML 118); Jurbork, 9 IX 1641 r. (ML 118), 27 XI 1714 r. (ML 159); Prużana, 20 XII 1646 r. (ML 119), 1 XII 1658 r. (ML 123); Księstwo Siewierskie, 27 VII 1634 r. (ML 108); Zwirowice, 15 IX 1639 r. (ML 108); Starodub, 29 XI 1639 r. (ML 109); Krasne, 29 XI 1639 r. (ML 108); Horodec, 29 VII 1633 r. (ML 110); Łódzkie, 30 X 1641 r. (ML 159); Nowy Dwór, 19 X 1641 r. (ML 159); Kamieniec Litewski, 10 XII 1635 r. (ML 163), 9 XII 1724 r. (ML 163); Raduń, 13 XII 1640 r. (ML 172); Połąga i Goźdy, 1 VII 1639 r. (ML 173); Wilno, 9 II 1633 r. (ML 106), 25 II 1633 r. (ML 109), 29 III 1633 r. (ML 99), 9 II 1649 r. (ML 123), 20 XI 1724 r. (ML 162); Brześć, 25 II 1633 r. (ML 109), 18 III 1633 r. (ML 106), 13 XII 1657 r. (ML 130), 16 IV 1674 r. (ML 139), 10 II 1720 r. (ML 160), 8 XII 1735 r. (ML 169); Grodno, 15 II 1633 r. (ML 106), 6 VII 1698 r. (ML 149), 28 XI 1698 r. (ML 149), 5 IV 1720 r. (ML 159); Mohylew, 18 III 1633 r. (ML 106), 3 VII 1633 r. (ML 110), 20 II 1658 r. (ML 123), 26 IX 1721 r. (ML 152), 12 I 1691 r. (?) (ML 159); Pińsk, 1 IV 1632 r. (ML 103), 26 VII 1633 r. (ML 106), 8 XI 1669 r. (ML 136), 29 X 1718 r. (ML 159); Mścisław, 29 XII 1646 r. (ML 117); Krzyzew, 29 XII 1646 r. (ML 117); Szereszów, 31 V 1633 r. (ML 110); Kormiałów, 28 XI 1720 r. (ML 160); Latiszyn, 13 II 1721 r. (ML 160), 13 XII 1724 r. (ML 162); Mińsk, 9 XI 1722 r. (ML 160); Oczów, 21 IX 1721 r. (ML 152); Jałów, 30 I 1699 r. (ML 149); Sucha Wola, 28 XII 1699 r. (ML 149); Kalwaria, 30 VIII 1714 r. (ML 159); Łódzkie, 22 XI 1718 r. (ML 159); Wielona i Jelicz, 7 IX 1715 r. (ML 159); Nowy Dwór, 28 II 1720 r. (ML 159); Simno, 20 X 1730 r. (ML 162); Władysławów, 18 XII 1734 r. (ML 163); Ludwinów, 20 XII 1724 r. (ML 163); Witebsk, 7 IX 1729 r. (ML 166).

¹⁹ Dotychczas publikowane były przede wszystkim przywileje dla większych oraz ważniejszych gmin, głównie w miastach królewskich; por. *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею...*, t. 5, 28, 29 (Wilno, Brześć, Mińsk, Pińsk, Dywin, Witebsk); por. też *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth...*, t. 1 (Słuck, Wyłkowyszki), t. 2 (Kopyś/Romanów, Nieśwież, Wojnia/Wołyń); *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 1: *Joniškis, Jurbarkas*, wyd. A. Tyla, Vilnius 1991.

historia jest bardzo słabo rozpoznana, zachowało się bowiem niewiele źródeł ich dotyczących²⁰. Tak bogaty zbiór przywilejów żydowskich może stać się podstawą do badań nad kierunkami oraz rozwojem osadnictwa żydowskiego czy struktury zawodowej wspólnoty. Wszystkie te zjawiska mogą być badane w długim trwaniu. Materiał ten może być także podstawą do analiz z zakresu historii prawa litewskiego.

Wśród dokumentów prawnych należy wymienić również przywileje wydawane wspólnie dla Żydów i chrześcijan mieszkających w tych samych miastach. Są to przede wszystkim nadania praw gospodarczych, zwolnienia podatkowe lub celne, kontrakty dzielące arendy dochodów miejskich. Szczególnie często wydawane były one w pierwszej połowie XVII w. Natomiast dla XVIII w. typowe stały się zwolnienia podatkowe lub moratoria na spłatę długów, wystawiane po wojnach lub zarazach²¹. Dokumenty tego typu mogą stanowić podstawę do badań nad królewską polityką gospodarczą oraz stosunkiem poszczególnych władców do Żydów i mieszczan.

Obok podstawowych przywilejów dla gmin do Metryki Litewskiej wpisywano także dokumenty będące potwierdzeniem wcześniej nadanych praw. Wśród nich najbardziej charakterystyczne, szczególnie dla XVIII w., są te potwierdzające jurysdykcję nad Żydami²². Wydaje się, że są odzwierciedleniem konfliktów dotyczących podległości sądowej Żydów, które wybuchały w litewskich miastach. Pokazują, że Żydzi umiejętnie i chętnie korzystali z miejskiego systemu jurysdykcji, coraz

²⁰ Por. A. Teller, *The Shtetl as an Arena for Polish-Jewish Integration in the Eighteenth Century*, w: *The Shtetl. Myth and Reality*, red. A. Polonsky, Oxford 2004 (Polin. Studies in Polish Jewry, t. 17), s. 25–41; S. Alexandrowicz, *Osadnictwo żydowskie na ziemiach litewsko-białoruskich od XV–XIX w. (cechy szczególne)*, w: *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX w.*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 45–63.

²¹ ML 118, „Żydom krzyczewskim na wolne budowanie”, 12 X 1641 r.; ML 113, „Konfirmacja Żydom mściśławskim listu mieszczan tamecznych”, 8 IV 1639 r.; ML 113, „Aprobacja listu ur. Korsaka starosty mściśławskiego”, 8 IV 1639 r.; ML 117, „Konfirmacja mieszczanom i Żydom mściśławskim przy arendzie karczem i młyna”, 29 XII 1646 r.; ML 138, „Libertacja Żydom i mieszczanom miasteczka Wojnia”, 11 XI 1681 r.; ML 142, „Moratoria Żydom pińskim”, 1685 r.; ML 159, „List moratoryjny mieszczanom i Żydom zabłudowskim”, 22 III 1713 r.; ML 149, „Reskrypt Żydom grodzieńskim od uwolnienia od porcji żołnierskich”, 29 XII 1698 r.; ML 159, „List moratoryjny niewiernym Żydom kahału słuckiego”, 19 XII 1714 r.; ML 159, „Moratorium niewiernym Żydom kahału brzeskiego”, 24 II 1717 r.; ML 160, „Potwierdzenie praw Żydom brzeskim”, 10 II 1720 r.; ML 111, „Pogorzecom Żydom pińskim”, 17 VII 1634 r.; ML 171, „List moratoryjny Żydom brzeskim”, 8 III 1737 r.; ML 171, „Protekcja i glejt Żydom kahału grodzieńskiego”, 3 II 1738 r.

²² ML 159, „List Żydom kobryńskim aby do żadnych innych sądów nie byli pociągani”, 15 III 1713 r.; ML 159, „Reskrypt za kahałem grodzieńskim”, 22 III 1713 r.; ML 159, „List upominalny do starosty brzeskiego”, 3 III 1713 r.; ML 159, „List protekcyjny Żydom kahału brzeskiego”, 9 II 1717 r.; ML 149, „List upominany do starosty oraz urzędników grodzkich grodzieńskich w sprawach żydowskich”, 28 XII 1698 r.; ML 149, „List zaręczny Żydom kahału grodzieńskiego”, 28 XII 1698 r.

częściej omijali sądy żydowskie oraz grodzkie, w których zgodnie z nadanymi im prawami powinni rozstrzygać dotyczące ich spory²³.

Do Metryki Litewskiej wpisywano królewskie listy żelazne ochraniające Żydów w konfliktach z miejscowymi starostami²⁴. Stosunek tych ostatnich do gmin żydowskich w miastach królewskich, choć miał podstawowe znaczenie dla funkcjonowania Żydów w tych ośrodkach, nie doczekał się do tej pory monograficznego opracowania, analiza dokumentów Metryki pozwoli tę lukę wypełnić²⁵.

Dla historyka badającego zagadnienia prawne związane z funkcjonowaniem gmin żydowskich w Wielkim Księstwie Litewskim oraz strukturę zawodową tej grupy ciekawym źródłem są także przywileje ogólne dotyczące miast i mieszczaństwa chrześcijańskiego, takie jak np. statuty cechów, nadania praw magdeburskich itp. Szczególnie interesujące wydają się dokumenty dotyczące mniejszych ośrodków, czyli przede wszystkim miasteczek królewskich²⁶.

Kolejną grupę aktów prawnych stanowią przywileje i nadania dla osób prywatnych, są to głównie dokumenty dotyczące faktorów królewskich. Wśród nich do najliczniejszych należą nadania tytułu faktora lub sekretarza królewskiego²⁷.

²³ We wcześniejszych badaniach dotyczących Korony konflikty tego typu traktowano jako objaw asymilacji Żydów w systemie prawnym i społecznym dawnej Rzeczypospolitej; por. Sh. Ettinger, *The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the Fifteenth Century to the Cossack Uprising of 1648*, „Journal of Ukrainian Studies” 17, 1992, nr 1–2, s. 121.

²⁴ Starostowie byli odpowiedzialni za opiekę i sądownictwo nad ludnością żydowską w Rzeczypospolitej.

²⁵ ML 159, „List do powiatu grodzieńskiego za Żydami grodzieńskimi”, 1713 r.; ML 159, „List zaręczny za niewiernymi Żydami grodzieńskimi”, 4 III 1713 r.; ML 159, „Komisja na uznanie krzywd Żydów brzeskich”, 4 III 1713 r.; ML 159, „List upominany do starosty brzeskiego”, 5 III 1713 r.; ML 159, „List protekcyjny Żydom brzeskim od uznania pretensji ur. starosty brzeskiego”, 9 II 1717 r.

²⁶ Przykładowe statuty cechów chrześcijańskich, regulujące także pracę żydowskich rzemieślników w miastach, zapisane w aktach ML: szewców smoleńskich (ML 99), puszarzy smoleńskich (ML 124), szewców brzeskich (ML 104), złotników brzeskich (ML 106), rybaków grodzieńskich (ML 149), kupców solennej zabawy grodzieńskich (ML 172), rzeźników mohylewskich (ML 155), szewców mereckich (ML 159), krawców kobryńskich (ML 179), kowali kobryńskich (ML 179), kuśnierzy kobryńskich (ML 179), rymarzy mińskich (ML 111).

²⁷ Dla okresu 1632–1764 udało się odnaleźć przywileje dla następujących osób: Mojżesz Łazarowicz (ML 103, 23 III 1632), Łazarz Mojżeszowicz (ML 103, 23 III 1632), Samuel Mojżeszowicz (ML 103, 23 III 1632), Jonasz Mojżeszowicz (ML 130, 13 XII 1657), Heliasz Izaakowicz (ML 140, 19 VIII 1683), Jozue Moszkowicz Marek (ML 142, 1689), Hirsz Semiakowicz (ML 146, 3 XI 1692), Irsz Izraelowicz (ML 149, 20 II 1698), Józef Szapszewicz (ML 154, 25 II 1710), Jankiel Jachimowicz (ML 154, 25 II 1710), Pinkas Izaakowicz (ML 159, 10 I 1713), Lewin Salomon Hamburgski (ML 159, 21 II 1713), Aaron Gordon (ML 159, 16 III 1713), Zelman (ML 159, 27 XI 1714), Hezel Giecowicz (ML 159, 27 XI 1714), Salomon Gordonowicz (ML 159, 24 II 1717), Samuel Izraelowicz (ML 159, 24 II 1717), Kochman Izaakowicz (ML 159, 25 XI 1718), Pinkas Markowicz (ML 159, 17 III 1720), Abraham Markowicz (ML 159, 3 IV 1720) Henzel Eliasowicz (ML 159, 3 IV 1720), Wulf Joelowicz (ML 159, 3 VI 1720), Judko Szmoyłowicz (ML 159, 14 XII 1720), Józef Abramowicz (ML 160, 28 II 1721), Józef Mendelowicz (ML 160, 28 II 1721), Wewel Józefowicz

Żydowskim faktorom królewskim były także przekazywane prawa do nieruchomości w miastach oraz folwarków należących do dóbr ekonomicznych, zwolnienia z płacenia podatków lub innych obciążeń²⁸. Typowe dla drugiej połowy XVII oraz XVIII w. stały się moratoria na spłatę długów²⁹. Materiał ten może stać się podstawą do analizy funkcjonowania przedstawicieli żydowskich elit ekonomicznych w społeczeństwie dawnej Litwy.

Oddzielną i bardzo interesującą grupę źródeł dotyczących osób prywatnych stanowią potwierdzenia wyborów rabinów w gminach. Są one typowe dla pierwszej połowy XVIII w. Z kancelarii królewskiej wydawano także dokumenty potwierdzające prawa do sądenia oraz władzę rabinów w gminach³⁰. Dokumenty te pokazują nieznanne dotąd aspekty funkcjonowania autonomii żydowskiej oraz rabinatu w miastach królewskich. W dotychczasowych badaniach podobne zjawiska opisywane były jedynie dla miast prywatnych, brak natomiast rozważań na temat ingerencji władz zwierzchnich w funkcjonowanie kahałów w miastach królewskich³¹.

W księgach wpisów Metryki Litewskiej znaleźć można także wyroki sądów komisarskich. Powoływano je najczęściej dla rozwiązania długotrwałych sporów

(ML 162, 24 XI 1724), Mendel Leybowicz (ML 169, 23 II 1733), Mojżesz Beniamin Szejper (ML 169, 4 XII 1735), Izrael Jonaszowicz (ML 177, 14 XI 1748). Na temat faktorów królewskich w WKŁ por. M. Cieśla, *Łazarz Mojżeszowicz – przykład żydowskiej kariery w Wielkim Księstwie Litewskim w połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 112, 2005, nr 4, s. 5–29; *eadem*, *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz: the Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (Seventeenth and Eighteenth Century)*, „Acta Poloniae Historica” 107, 2013, s. 101–127.

²⁸ ML 110, „Konfirmacja Leyzerowi Żydowi na plac i sianożęć”, 1634 r.; ML 106, „Konfirmacja na kamienicę Kiszczyńską”, 1 III 1633 r.; ML 114, „Konfirmacja listu Zewelowi Żydowi”, 8 XI 1643 r.; ML 118, „Zwolnienie z obowiązku stacji dla Jonasza Mojżeszowicza”, 9 XI 1641 r.; ML 119, „Konfirmacja na dom w Mohylewie Szaji Nachmanowiczowi”, 4 VI 1645 r.; ML 121, „Konfirmacja listu sesyjnego wielebnego kanclerza WKsL danego Pejsachowi Jakubowiczowi”, 9 XII 1646 r.

²⁹ ML 119, „List glejtowy Pinkasowi zbiegłemu Żydowi brzeskiemu”, 17 V 1647 r.; ML 140, „Protekcja Żydowi Heliaszowi Izaakowiczowi”, 19 VII 1689 r.; ML 146, „Litteris moratoria infideli Fajwisz Józefowicz”, 25 V 1694 r.; ML 159, „Moratorium niewiernemu Pinkasowi Mojżeszowiczowi od płacenia kredytorom”, 24 II 1714 r.

³⁰ ML 159, „List niewiernemu Henzłowi Giecowiczowi rabinowi kiejdańskiemu”, 22 XI 1714 r.; ML 159, „Protectiones niewiernemu jednak zasłużonemu Ajzykowi Awszerowiczowi rabinowi wizuńskiemu”, 3 IV 1720 r.; ML 159, „Protectiones niewiernemu a wiernie zasłużonemu Lejbie Notonowiczowi rabinowi słuckiemu”, 3 IV 1720 r.; ML 159, „Reskrypt za niewiernymi Żydami grodzieńskimi”, 11 III 1713 r.; ML 169, „Konfirmacja przywileju protekcyjnego niewiernemu Żydowi Mendłowi Leybowiczowi rabinowi grodzieńskiemu”, 27 VII 1736 r.; ML 177, „List protekcyjny Żydowi Izraelowi Jonaszowiczowi obywatelowi miasta Brześcia”, 14 XI 1748 r.

³¹ Ogólnie nt. rabinatu w dawnej Rzeczypospolitej por. A. Teller, *Laicyzacja wczesnonowoczesnego społeczeństwa żydowskiego: rozwój rabinatu w Polsce w XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 110, 2003, nr 3, s. 21–36; bardziej szczegółowe badania były dotychczas prowadzone jedynie dla miast prywatnych; *idem*, *Radziwiłł, Rabinowicz, and the Rabbi of Świerż. The Magnates' Attitude to Jewish Regional Autonomy in the 18th Century*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland: in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998 (Scripta Hierosolymitana, t. 38), s. 246–277.

między kahałami a magistratami miast królewskich. W większości wypadków podstawą konfliktów była działalność żydowskich kupców i rzemieślników. Dekrety tego typu są doskonałym źródłem do analizy aspektów prawnych związanych z działalnością gospodarczą Żydów³². Do Metryki Litewskiej wpisywano również reskrypty i upomnienia królewskie, najczęściej przypominano w nich Żydom o obowiązku wywiązywania się z wszystkich nałożonych na nich powinności³³.

Kończąc przegląd ksiąg wpisów Metryki Litewskiej, należy zaznaczyć, że Żydzi doskonale zdawali sobie sprawę ze znaczenia i funkcji, jaką owe księgi spełniały. Przed ważnymi procesami dotyczącymi przede wszystkim praw kardynalnych poszczególnych gmin ich przedstawiciele występowali o odpisy najważniejszych przywilejów. Zdarzało się również, że przed rozpoczęciem procesu wpisywano do Metryki dokumenty, które następnie wykorzystywano w sądzie. W tym kontekście najlepszym przykładem są procesy z połowy XVII w., w których próbowano pozbawić Żydów podstawowych praw. Kilka dni przed posiedzeniem sądu przedstawiciele najważniejszych gmin oblatowali w księgach wpisów dokumenty potwierdzające prawo do powrotu po kilkuletnim wygnaniu w początkach XVI w.³⁴

Księgi sądowe

Dużo bardziej różnorodny i ciekawszy materiał zawierają księgi sądowe, w których zapisywano dekrety sądów kanclerza i podkanclerzego oraz apelacyjnych sądów wielkksiążęcych – asesorskich, magdeburskich, relacyjnych³⁵. Należy zaznaczyć, że dokumenty sądów kanclerskich i królewskich (wielkksiążęcych) zachowały się tylko dla Wielkiego Księstwa, nie dysponujemy analogicznym materiałem dla Korony. Z tego względu w badaniach nad historią Żydów jest to względnie nowy rodzaj źródeł³⁶. Akta procesów oraz wyroki sądów asesorskich czy relacyjnych

³² ML 111, „Postanowienie komisarskie między magistratem i pospółstwem miasta wileńskiego z Żydami tegoż miasta”, 3 IX 1636 r.; ML 312, „Między Christophem Barcikowskim rotmistrzem króla a mieszczanami brzeskimi”, luty 1636 r.

³³ ML 159, „Uniwersał do przykahałków i partykularzów kahału pińskiego aby według ordynacji sejmu pacificationis podatki płacili”, 19 I 1719 r.; ML 159 (ML 160), „Komisja dla zweryfikowania pogłównego żydowskiego”, 14 V 1720 r.; ML 159, „Reskrypt na inne kahały należące do kahału grodzieńskiego”, 22 III 1713 r.

³⁴ M. Cieśla, *Żydzi a Rzeczpospolita*, w: *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegerseisen, Warszawa 2016, s. 270. O wspomnianych procesach zob. niżej.

³⁵ Na temat sądownictwa w WKL por. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 165–203, zwł. s. 178; zob. też A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo, ustrój, społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 177–214.

³⁶ Zdarzało się, że wyroki sądów asesorskich (koronnych) wpisywano także do ksiąg grodzkich, dlatego też niektóre z nich były wykorzystywane we wcześniejszych badaniach, przede wszystkim przez przedwojennych historyków żydowskich, jak Majer Bałaban czy Ignacy Schiper.

mają wielkie znaczenie w badaniach nad Żydami w dawnej Rzeczypospolitej. Dla Żydów były to bowiem instancje odwoławcze, do których przekazywano sprawy rozpatrywane wcześniej w innych sądach. Najczęściej na ich wokandę trafiały spory między Żydami a mieszczanami dotyczące kardynalnych praw Żydów. Sądy te były także odpowiednie dla rozstrzygnięcia wszystkich sporów, w których zaangażowani byli faktorzy królewscy oraz współpracownicy skarbu państwowego.

Materiały sądowe stanowią zupełnie inny rodzaj źródeł niż przedstawione powyżej dokumenty prawne. Przede wszystkim pokazują płaszczyzny konfliktów między Żydami a chrześcijanami w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego. W przeciwieństwie do przywilejów, które w pierwszym rzędzie ilustrują wolę prawodawcy, w większym stopniu odzwierciedlają one życie codzienne Żydów. Procesy pokazują bowiem, w jaki sposób w praktyce stosowano oraz interpretowano przywileje. Materiał ten jest bardzo bogaty i różnorodny. Dotyczy zarówno gmin w dużych miastach królewskich, jak i tych w małych ośrodkach. Analizując całość tego materiału, historyk musi zwrócić uwagę na wpływ warunków lokalnych na sytuację Żydów w miastach królewskich oraz na widoczne różnice w pozycji Żydów w dużych miastach i miasteczkach. Księgi sądowe Metryki Litewskiej, zachowane dla całej epoki nowożytnej, pozwalają na analizę konfliktów żydowsko-chrześcijańskich w długim trwaniu oraz na pokazanie wpływu różnych czynników – takich jak wydarzenia polityczne, zmiany gospodarcze – na pozycję Żydów w ramach wspólnoty miejskiej.

Ważne i ciekawe są dokumenty dotyczące procesów między gminami żydowskimi a magistratami miast. Najczęściej były one wynikiem konfliktów o: zasięg osadnictwa żydowskiego w mieście, partycypację w powinnościach miejskich czy działalność ekonomiczną Żydów. W Metryce Litewskiej najlepiej reprezentowane są największe ośrodki. Najwięcej dokumentów dotyczy gmin żydowskich w takich miastach jak: Wilno, Grodno, Brześć czy Mohylew lub Mińsk³⁷. Choć zdarzają się także sprawy pochodzące z mniejszych miejscowości, jak Woiń (Wołyn) czy Prużana³⁸.

³⁷ ML 381, „Dekret w sprawie szlacheckiego magistratu wileńskiego z niewiernymi Żydami synagogi wileńskiej”, 24 III 1688 r.; ML 383, „Między szlacheckim magistratem wileńskim a niewiernymi Żydami i całą synagogą wileńską”, 11 i 12 V 1689 r.; ML 413, „Dekret remisyjny w sprawie kupców wileńskich z Żydami wileńskimi”, 28 I 1752 r.; ML 413, „Dekret remisyjny w sprawie Żydów wileńskich z kupcami wileńskimi”, 9 X 1752 r.; ML 416, „Dekret inkwizycyjny w sprawie niewiernych Żydów wileńskich z miastem wileńskim”, 8 X 1753 r.; ML 418, „Dekret kontumacyjny między miastem naszym Wilnem a niewiernymi Żydami kahału wileńskimi”, 16 XI 1754 r.; ML 420, „Dekret oczywisty miasta Wilna z kahałem wileńskim”, 4 II 1756 r.; ML 396, „Dekret magistratu mińskiego z niewiernymi Żydami mińskimi”, 1 XII 1722 r.; ML 310, „Dekret między Żydami a mieszczanami mohylewskimi”, 24 VII 1634 r.

³⁸ Na przykład: ML 130, „Żydzi w miasteczku Woiniu w ekonomii brzeskiej”, 6 V 1658 r.; ML 334, „Między mieszczanami a Żydami prużańskimi”, 5 VI 1647 r.; ML 335, „Między magistratem prużańskim a Żydami prużańskimi”, 30 III 1648 r.

Ciekawym materiałem mogącym stanowić podstawę do rozważań nad strukturą zawodową Żydów litewskich są spory między żydowskimi i chrześcijańskimi rzemieślnikami. Także i w tym wypadku najlepiej prezentowane jest Wilno, pojedyncze zaś sprawy dotyczą innych większych ośrodków³⁹. Natomiast brak tego typu dokumentów ilustrujących sytuację rzemieślników żydowskich w miasteczkach królewskich wydaje się kolejną przesłanką do potwierdzenia hipotezy o słabym rozwoju rzemiosła żydowskiego na dawnej Litwie⁴⁰.

Wśród procesów dotyczących całej wspólnoty bardzo ciekawe są te z połowy lat 50. XVII w., w których próbowano pozbawić Żydów kardynalnych praw, czyli najczęściej możliwości korzystania z cmentarzy, synagog oraz innych budynków służących do celów religijnych⁴¹. O próbach wygnania Żydów z Wielkiego Księstwa w połowie XVII w. pisali, opierając swoje wywody przede wszystkim na pinkasach gminnych, historycy żydowscy. Prezentowane tutaj dokumenty są doskonałym uzupełnieniem źródeł żydowskich, stanowią także potwierdzenie hipotez stawianych we wcześniejszych badaniach. W interesujący sposób ilustrują również wpływ wewnętrznych rozgrywek politycznych na pozycję Żydów⁴².

³⁹ Regesty z niektórych dokumentów dotyczących Wilna opublikowano w: *Akty cechów wileńskich 1495–1759*, oprac. H. Łowmiański, współpr. M. Łowmiańska, S. Kościałkowski, przedm. J. Jurkiewicz, Poznań 2006 (dalej: ACW). Przykładowe dokumenty z Metryki: ML 329, „Między starszymi cechami pasamoniczego a Żydami pasamonikami”, 29 IV 1648 r.; ML 329, „Między cechem kuśnierskim a Żydami wileńskimi”, 29 IV 1648 r.; ML 329, „Między cechem rzeźniczym wileńskim a Żydami wileńskimi”, 6 VI 1667 r. (ACW 329); ML 376, „Między sławetnymi krawcami a niewiernymi Żydami krawcami”, 17 V 1683 r.; ML 369, „Dekret cechu rymarskiego z Żydami”, 1718 r.; ML 369, „Dekret cechu szewskiego miasta Wilna z kahałem wileńskim”, 25 X 1718 r. (regest w: ACW 548); ML 369, „Dekret cechu złotniczego z niewiernymi Żydami”, 25 X 1718 r. (regest w: ACW 543); ML 396, „Kontumacja wileńskiego cechu garbarskiego z niewiernymi Żydami kahału wileńskiego”, 15 II 1720 r. Przykładowe dokumenty dotyczące innych ośrodków: ML 329, „Między słodownikami cechu mohylewskiego actorami a Szumanem Izaakowiczem i Szelem Izraelowiczem Żydami mohylewskimi pozwanymi”, 21 V 1647 r.; ML 413, „Dekret odkładkowy w sprawie cechu szewskiego grodzieńskiego z niewiernymi Żydami grodzieńskimi”, 29 I 1752 r.

⁴⁰ M. Cieśla, *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018, s. 218–236.

⁴¹ ML 336, „Dekret między Stanisławem Mickiewiczem a Żydami brzeskimi”, 14 IV 1654 r.; ML 342, „Między ur. Piotrem Dzidem a starszymi i młodszymi synagogi grodzieńskiej”, 30 III 1654 r. Dodatkowo dokumenty dotyczące tych samych procesów można odnaleźć także w księgach wpisów; por.: ML 130, „Dobra wszystkie po Żydach nowogrodzkich ur. Grablewskiemu”, 23 XII 1657 r.; ML 129, „Prawem dochodzić ur. Obryńskiemu pisarzowi dekretowemu placu kilka w mieście Nowogrodzkim przez Żydów zabranych”, 26 II 1656 r.; ML 129, „Prawem dochodzić placów żydowskich w mieście Mińsku wielebnemu Obuchowiczowi dziekanowi smoleńskiemu”, 10 IV 1654 r.

⁴² O próbach wygnania Żydów z WKL zob.: I. Halpern, על סכנת גירוש לכלל ישראל בפולין וליטא במחצית, [Wypędzenia Żydów z Polski i Litwy w drugiej połowie XVII w.], w: *idem*, יהודים ויהדות במזרח-אירופה: מחקרים בתולדותיהם, Jeruzalaim 1968, s. 266–276; A. Kaźmierczyk, *Problem ekspulsji Żydów w uchwałach sejmikowych w 2 poł. XVII wieku*, w: *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1994, s. 63–71.

W drugiej połowie XVII i w XVIII w. częste stały się procesy o długi. Pozywano najczęściej władze gmin lub starszych Waadu litewskiego. Akta tych procesów pokazują zasięg kontaktów ekonomicznych Żydów. Wśród wierzycieli domagających się zwrotu pożyczek byli przedstawiciele szlachty, magnaterii oraz różnych instytucji kościelnych. Dokumenty te mogą stanowić także podstawę do badań na sytuacją finansową organów autonomii żydowskiej oraz postępującym od połowy XVII w. ich zadłużeniem⁴³.

W księgach sądowych Metryki Litewskiej można odnaleźć także sprawy dotyczące przede wszystkim żydowskich faktorów królewskich oraz współpracowników skarbu⁴⁴. Procesy przed sądem asesorskim związane są z wykonywaniem przez nich obowiązków zawodowych⁴⁵. Dokumenty te rzucają nowe światło na działalność faktorów królewskich oraz współpracowników skarbu, pokazują znaczenie Żydów dla skarbu państwowego, a także umożliwiają opisanie organizacji pracy i metod stosowanych przez żydowskich celników i poborców podatków.

Zdarzały się jednak także spory dotyczące prywatnej działalności faktorów królewskich. Dla pierwszej połowy XVII w. szczególnie charakterystyczne były procesy dotyczące prawa do posiadania nieruchomości przez faktorów królewskich. Nasuwają się tu analogie z typowymi dla epoki nowożytnej procesami mającymi na celu potwierdzenie szlachectwa. Wydaje się, że pokazują one, jak umiejętnie Żydzi potrafili wykorzystywać chrześcijański system sądowy.

Interesujące są również procesy, w których aktorami byli nie tylko przedstawiciele żydowskich elit ekonomicznych. W tym kontekście należy przede wszystkim wymienić te dotyczące działalności handlowej Żydów. Najczęściej procesowano się o niewywiązanie się z wcześniej podpisanych umów kupieckich. Źródła te doskonale ilustrują skalę kontaktów handlowych Żydów litewskich oraz mogą

⁴³ ML 329, „Między sławetnymi burmistrzami i pospólstwem miasta królewskiego Symna”, 27 III 1686 r.; ML 382, „Ur. Paskowi horodniczemu smoleńskiemu na niewiernych Żydów wileńskich”, 5 II 1682 r.; ML 396, „Kontumacja kahału brzeskiego z ur. Szujskim”, 14 XI 1720 r.; ML 396, „Dekret magistratu mińskiego z niewiernymi Żydami mińskimi”, 1 XII 1722 r.; ML 413, „Dekret remisyjny w sprawie Żydów grodzieńskich z Franciszkanami grodzieńskimi”, 29 I 1752 r.

⁴⁴ Nadanie tytułu faktora królewskiego lub rozpoczęcie współpracy ze skarbem państwowym było jednoznaczne z przejściem bezpośrednio pod jurysdykcję królewską, dlatego też sądy królewskie powinny być jedyną instancją rozstrzygającą w sprawach faktorów królewskich; por. M. Cieśla *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz...*, s. 101–127.

⁴⁵ ML 329, „Między Łazarzem Mojżeszowiczem arendarzem myt i ceł WKsL i pisarzami jego a mieszczanami połockimi w procesie mianowanym”, 14 VII 1647 r.; ML 383, „Dekret między szlachetnym magistratem wileńskim a Żydami superintendentami cła WksL”, 11 III 1689 r.; ML 387, „Kontumacja niewiernym Żydom Hirszowi i Izraelowi na ur. Karlingu i Karlingowej”, 19 V 1690 r.; ML 396, „Dekret między sławetnym Dziechciarowiczem a Żydem Szpejerem”, 28 II 1720 r.; ML 397, „Dekret w sprawie niewiernych Żydów Izraela Chaimowicza i syna onego z szlachetnym Jarmoszewiczem”, 20 XI. 1720 r.

stanowiąc podstawę do analizy ich działalności gospodarczej⁴⁶. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. częste stały się procesy o zwrot zaciągniętych przez osoby prywatne pożyczek. Na podstawie tych dokumentów można przedstawić skalę kontaktów ekonomicznych Żydów⁴⁷.

Na wokandę sądów królewskich trafiały także apelacje od wyroków niższych instancji. Różnorodność tematyczna tego typu procesów jest ogromna, zdarzają się wśród nich procesy kryminalne o morderstwa, rozboje czy kradzieże. Żydzi występowali zarówno jako oskarżyciele, jak i oskarżeni⁴⁸.

Jak widać z przedstawionego powyżej omówienia, dokumenty Metryki Litewskiej są doskonałym źródłem do badań nad dziejami Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. Trzeba też podkreślić, że materiały zgromadzone w tym zespole są bardzo różnorodne, pokazują bardzo wiele aspektów życia żydowskiego na Litwie, pozwalają także na analizę wielu zjawisk w długim trwaniu. Część z przywołanych tutaj dokumentów rzuca nowe światło na różne obszary funkcjonowania Żydów. W większości wypadków dokumenty te nie dają wyczerpującej informacji, stanowią jednak doskonałą podstawę do formułowania pytań badawczych oraz dalszych poszukiwań archiwalnych.

Wielkim ułatwieniem dla badaczy zajmujących się historią Żydów litewskich byłaby publikacja regestów lub stworzenie internetowej bazy danych dokumentów Metryki Litewskiej. Publikacja taka oszczędziłaby żmudnej kwerendy, przyczyniłaby się także do znacznego poszerzenia zasobu źródeł wykorzystywanych w badaniach nad dziejami tamtejszych Żydów. Byłaby szczególnie istotna dla wielu historyków amerykańskich, izraelskich czy nawet polskich, niemających bezpośredniego dostępu do archiwów litewskich czy rosyjskich. Tego typu wydawnictwo

⁴⁶ ML 371, „Między niewiernymi Michałowiczami a sławetnym Fursesem”, 2 IV 1681 r.; ML 375, „Kontumacyja ur. Miączyńskiemu słuckiemu staroście w krzywdzie Żyda Arona Howsiejowicza”, 27 II 1683 r.; ML 376, „Kontumacyja ur. Jakowiczowi i Hołowni na niewiernych Żydach kahału brzeskiego i kupcach”, 22 III 1683 r.; ML 377, „Między sławetnym kupcem wrocławskim a niewiernym Żydem Nohelem Natanowiczem”, 8 VI 1685 r.

⁴⁷ ML 349, „Między wielmożnym wojewodą brzeskim a sukcesorami łazarzowymi”, 19 V 1662 r.; ML 331, „Między urodzonym Haraburdą a Żydówką Pelitą Jakubówną”, 14 VI 1647 r.; ML 370, „Między wielmożnym Krzysztofem Jesmanem wojewodą smoleńskim i małżonką jego a niewiernymi Żydami wileńskimi”, 14 VI 1680 r.; ML 373, „Między urodzonym Szymonem Straziewiczem a Pelitą Izaakowiczem”, 9 III 1682 r.; ML 375, „Kontumacyja ur. Ostrowickiej na niewiernego Ichmielewicza i żonę jego Żydów lidzkich”, 25 II 1683 r.

⁴⁸ ML 316, k. 3, „Między instygatorem i delatorem szlachetnym Janem Foryckim a Tobiaszem i Beniaszem Żydami grodzieńskimi”, 10 IV 1636 r.; ML 316, k. 114, „Między Józefem Łazarowiczem Żydem mohylewskim a Janem Szewinią mieszczaninem mohylewskim”, 1 X 1636 r.; ML 335, k. 439, „Dekret sławetnemu Joachimowi Sakowiczowi pisarzowi miejskiemu witebskiemu na Żyda Hirsza Judycza witebskiego”, 19 XII 1646 r.; ML 342, k. 228–231, „Między Lejzerowiczem Notonem Żydem a Bohdanem Stoianowiczem a Stefanem Kozakiewiczem mieszczaninem pińskim”, 18 I 1652 r.; ML 360, k. 541–542, „List inkwizytorski w sprawie sławetnego Rodziewiczza i sukcesorów Czernakowskiego z niewiernym Ickiem Aronowiczem”, 22 I 1676 r.

źródłowe doskonale uzupełniłoby serię rejestrowych z Metryki Koronnej wydanych przez Janinę Morgenstern i Maurycego Horna.

Przykład Metryki Litewskiej pokazuje, jak ważne w badaniach nad historią Żydów Wielkiego Księstwa są źródła wytworzone przez centralne organy państwowe, które w najnowszych badaniach były raczej zaniebywane. Podsumowując, można zadać pytanie, czy także inne zespoły źródłowe nie zawierają wielu nieodkrytych dotychczas dokumentów dotyczących historii Żydów, być może równie owocne byłyby kwerendy źródłowe w zespole Akt Trybunału Litewskiego⁴⁹.

Streszczenie

W artykule przybliżono kwestię przydatności Metryki Litewskiej do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. Podstawą wywodów są akta z lat 1632–1764. Analizie poddane zostały księgi wpisów oraz sądowe. Kwerenda przeprowadzona w aktach ML pokazała, że źródło zawiera wiele dokumentów dotyczących różnych aspektów funkcjonowania Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. Szczególnie ważny jest bardzo bogaty zbiór przywilejów dla gmin w miastach królewskich. Dla analizowanego okresu zgromadzono ich ponad sto. Interesujące są również akta sądów asesorskich i relacyjnych. Księgi sądowe Metryki Litewskiej, zachowane dla całej epoki nowożytnej, pozwalają na analizę konfliktów żydowsko-chrześcijańskich w długim trwaniu oraz na pokazanie wpływu różnych czynników – takich jak wydarzenia polityczne, zmiany gospodarcze – na pozycję Żydów w ramach wspólnoty miejskiej. Dokumenty te dostarczają także wiele informacji na temat struktury zawodowej oraz działalności gospodarczej Żydów. Przykład Metryki Litewskiej pokazuje, jak ważne w badaniach nad historią Żydów litewskich są źródła wytworzone przez centralne organy państwowe, które w najnowszych badaniach były raczej zaniebywane.

The Lithuanian Metrica as a Source for Research on the History of Jews in the Grand Duchy of Lithuania in the Seventeenth and Eighteenth Centuries Summary

The article analyses the usefulness of the Lithuanian Metrica for the research on the history of Jews in the Grand Duchy of Lithuania. The study was based on records spanning the period between 1632 and 1764, and an analysis of the books of entries and court registers was made. A thorough search of the records of the Lithuanian Metrica revealed a rich collection of documents pertaining to many aspects of the functioning of Jewish people in the Grand Duchy of Lithuania. Of special significance

⁴⁹ Pojedyncze dokumenty pochodzące z akt Trybunału Głównego WKL wykorzystywane były w pracach Izraela Klauznera dotyczących Wilna. Zachowane w spuściznie tego historyka notatki pokazują, że przeprowadził on kwerendę przede wszystkim w księgach z drugiej połowy XVIII w. Ostatnio kilka dokumentów z akt trybunalskich przytoczyła w swojej najnowszej monografii A. Michałowska-Mycielska, *op. cit.* Dotychczas jednak żaden z badaczy dziejów Żydów nie przeprowadził szerszej kwerendy w aktach trybunalskich. Natomiast Adam Stankiewicz w swej monografii Trybunału w drugiej połowie XVIII w. zauważa procesy z udziałem Żydów, aczkolwiek nie jest to głównym tematem jego badań; A. Stankevič, *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII amžiaus antroje pusėje*, Vilnius 2018. Akta tego sądu są obecnie przechowywane w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie.

is a rich collection of privilege charters for Jewish communities in royal towns – there are over one hundred of them for the analysed period. As much interesting are also records of lawsuits between Jewish and Christian people before assessor and relational courts. Preserved early-modern court books of the Lithuanian *Metrica* made it possible to analyse Jewish-Christian conflicts in a long duration and to demonstrate the impact of various factors, such as political developments, economic changes, on the situation of Jews within their local urban community. The analysed documents also provide a lot of valuable information about the occupational structure and economic activity of Jews. The example of Lithuanian *Metrica* shows the importance for the study of the history of Jews in the Grand Duchy of Lithuania of sources produced by the central state authorities, often neglected in the most recent research.

Bibliografia

- Alexandrowicz S., *Osadnictwo żydowskie na ziemiach litewsko-białoruskich od XV–XIX w. (cechy szczególne)*, w: *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX w.*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 45–63.
- Bałaban M., *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1–2, Kraków 1931–1936.
- Bałaban M., *Żydowskie miasto w Lublinie*, tłum. J. Doktor, Lublin 1991.
- Cieśla M., *Mojżeszowicz, Gordon, Ickowicz: the Jewish Economic Elites in the Grand Duchy of Lithuania (Seventeenth and Eighteenth Century)*, „*Acta Poloniae Historica*” 107, 2013, s. 101–127.
- Cieśla M., *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018.
- Cieśla M., *Żydzi a Rzeczpospolita*, w: *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegerisen, Warszawa 2016, s. 259–287.
- Ettinger Sh., *The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the Fifteenth Century to the Cossack Uprising of 1648*, „*Journal of Ukrainian Studies*” 17, 1992, nr 1–2, s. 107–140.
- Halpern I., על סכנת גירוש לכלל ישראל בפולין וליטא במחצית השנייה של המאה ה"ז [Groźba wypędzenia Żydów z Polski i Litwy w drugiej połowie XVII w.], w: *idem*, מחקרים: יהודים ויהדות במזרח-אירופה: בתולדותיהם [Żydzi i judaizm w Europie Wschodniej: badania historyczne], Jeruzalaim 1968, s. 266–276.
- Kaźmierczyk A., *Problem ekspulsji Żydów w uchwałach sejmikowych w 2 poł. XVII wieku*, w: *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1994, s. 63–71.
- Kaźmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002.
- Klauzner I., תולדות הקהל העברית בווילנה הלק רישון [Dzieje gminy żydowskiej w Wilnie], Wilna 1938.
- Klauzner I., ווילנה בתקופת הגאון [Wilno w epoce Gaona], Jeruzalaim 1942.
- Michałowska-Mycielska A., *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014.
- Nadav M., *The Jews of Pińsk, 1506 to 1880*, wyd. M.J. Mirski, M. Rosman, tłum. M. Rosman, F. Tupper, Stanford (Calif.) 2008.
- Rosman M., *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, tłum. W. Tyszcza, Warszawa 2005.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė J., *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*, Vilnius 2009.
- Teller A., *Laicyzacja wczesnonowoczesnego społeczeństwa żydowskiego: rozwój rabinatu w Polsce w XVI wieku*, „*Kwartalnik Historyczny*” 110, 2003, nr 3, s. 21–36.
- Teller A., *Money, Power and Influence in Eighteenth-Century Lithuania. The Jews on the Radziwiłł Estates*, Stanford (Calif.) 2016.

- Teller A., *Polish-Jewish Relations. Historical Research and Social Significance. On the Legacy of Jacob Goldberg*, „Studia Judaica” 15, 2012, nr 1–2, s. 27–48.
- Teller A., *Radziwiłł, Rabinowicz, and the Rabbi of Świerż. The Magnates’ Attitude to Jewish Regional Autonomy in the 18th Century*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland: in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998 (Scripta Hierosolymitana, t. 38), s. 246–277.
- Teller A., *The Shtetl as an Arena for Polish-Jewish Integration in the Eighteenth Century*, w: *The Shtetl. Myth and Reality*, red. A. Polonsky, Oxford 2004 (Polin. Studies in Polish Jewry, t. 17), s. 25–41.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne Państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo, ustrój, społeczeństwo*, Warszawa 2013.

Maria Cieśla – adiunktka w Zakładzie Studiów Nowożytnych w Instytucie Historii PAN, prowadzi badania dotyczące historii Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. E-mail: mciesla@ihpan.edu.pl